
МОВОЗНАВСТВО

НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ У ФОРМУВАННІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ СИНТАКСИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Баган М. П.

Київський національний лінгвістичний університет

Стаття присвячена проблемі паралельного функціонування в термінології сучасного українського синтаксису усталених термінів іншомовного походження та питомих термінів-новотворів. З'ясовано їхні переваги й недоліки. Відзначено семантичну прозорість, умотивованість питомих термінів, доведено їхню здатність легко вступати у внутрішньосистемні зв'язки з іншими компонентами терміносистеми. Обґрунтовано доцільність розвитку лінгвістичної термінології на національній мовній основі. Наголошено на необхідності узвичаєння термінів, що постали на основі питокої лексики, в термінологічному вжитку, рекомендовано віддавати їм перевагу в науковій літературі.

Ключові слова: термін, термінологія, синтаксис, питоми терміни, терміни іншомовного походження, терміни-новотвори.

The article deals with the problem of parallel operation of established terms of foreign origin and native terms-neologisms in the terminology of modern Ukrainian syntax. It is found out their advantages and disadvantages. Noted semantic clarity, motivated character of native terms, proved their ability to easily engage in intersystem connections with other components of terminology. Proved the expediency of development of linguistic terminology on the national language basis. Accented on necessity of amplification of terms that emerged on the basis of native vocabulary in the terminology used, recommended to give preference to them in the scientific literature.

Key words: term, terminology, syntax, native terms, terms of foreign origin, term-neologism.

Українська синтаксична термінологія – цілком упорядкована система термінів, що забезпечує ґрунтовний, усебічний аналіз синтаксичної структури сучасної української літературної мови. Базова українська синтаксична термінологія сформувалася давно – у 30-их рр. ХХ ст., коли усталилися “основні загальні поняття, без яких теоретичне опрацювання синтаксису було б неможливим” [10, с. 207]. Проте активний розвиток науки про мову, поява нових напрямів синтаксичних досліджень (семантичний синтаксис, комунікативно-прагматичний синтаксис, експресивний синтаксис) посприяли розширенню та уточненню української синтаксичної термінології. Ця, здавалося б, позитивна тенденція має й деякі негативні наслідки, оскільки збагачення термінологічного апарату спричиняє певне розхитування й неусталеність термінологічної норми. Новітні терміни різні за походженням і функціональним навантаженням. Одні з них спрямовані на означення нових наукових понять, інші дублюють уже відомі терміни, надають їм сучаснішого або більш українського звучання. На думку А. П. Загнітка, використання новітніх, “почасти власне-авторських” термінів знаменує відхід від традиції і “постає стримувальним чинником уведення відповідної теорії в загальнонаціональний науково-теоретичний і науково-прикладний простір” [2, с. 14]. Крім того, за свідченнями лексикографів, “через відсутність одностайності в класифікації (підходах) й описові синтаксичних одиниць, відношень між ними, великий масив термінів залишається поза словником” [18, с. 123]. У зв'язку з розхитуванням термінології сучасного українського синтаксису **набуло актуальності** вирішення питання, наскільки доречним є творення й уживання питомих терміноназв, якщо в сучасній українській мові вже стали узвичаєними відповідні синтаксичні терміни іншомовного походження.

Мета статті – порівняти виражальні та системотвірні властивості питомих синтаксичних термінів та їхніх узвичаєних відповідників іншомовного походження, умотивувати доцільність питомих термінологічних новотворів у терміносистемі сучасного українського синтаксису.

Відомо, що термінологічний інструментарій українського мовознавства і синтаксису зокрема базується на термінах латинського та грецького походження, пор.: *синтаксис* (від дав.-грец. σύνταξις – “побудова, порядок, складання”, від σύν “з, разом” і ταξις “упорядкування”), *синтагма* (від дав.-грец. σύνταγμα, – букв. “разом побудоване, з’єднане”), *період* (дав.-грец. περίοδος αὐτός – “круговий рух”), *еліпс* (від грец. ἔλλειψις – “випущення, нестача”), *інтонація* (від лат. intonare – “голосно вимовляти”), *модальність* (від лат. modus – “міра, спосіб”), *суб’єкт* (від лат. subiectum – “підкладене”), *предикат* (від лат. praedicatum – “сказане, заявлене”), *категорія* (з лат. categoria – “обвинувачення”, з грец. κατηγορία, пов’язаного з κατηγορέω – “дорікаю, обвинувачую”). Українська синтаксична термінологія зазнала впливу й інших мов. Наприклад, з польської мови в українську ввійшли терміни *підмет*, *крапка* (*кропка*), з німецької – термін *форма*, за аналогією до російських термінів в українській мові утворено терміни *головний член речення* і *орудорядний член речення*. Незважаючи на зовнішні впливи, українська лінгвістична термінологія, за визначенням багатьох дослідників, завжди орієнтувалася на засоби рідної мови [11, с. 34–35; 13 с. 49; 4, с. 24]. Справді, базові терміни української синтаксичної термінології на позначення синтаксичних одиниць, їхніх структурних компонентів та способів і засобів зв’язку переважно питомі, пор.: *словосполучення*, *речення*, *означення*, *додаток*, *обставина*, *прикладка*, *керування*, *прилягання*, *узгодження*, *зв’язка*, *опорне слово*, *залежне слово*, *відокремлене означення*, *узгоджене означення*, *неузгоджене означення*, *прямий додаток*, *непрямий додаток*, *порівняльний зворот*, *складне речення*, *головна частина*, *підрядна частина*, *висловлення*, *пряма мова*, *непряма мова* тощо.

Нова хвиля запозичень в українську синтаксичну термінологію припадає на кінець ХХ ст., і пов’язана вона зі стрімким розвитком таких перспективних синтаксичних напрямків, як семантичний синтаксис та комунікативно-прагматичний синтаксис. Зокрема, вивчення семантичної структури речення зумовило потребу в термінах на позначення компонентів власне-семантичної структури речення та їхніх семантичних і функційних різновидів, у зв’язку з чим до лінгвістичного обігу ввійшли запозичені терміни *агенс*, *експірієнсив*, *адресат*, *дулексив*, *детермінант*, *деміактив*, *деміпасив* та ін. Цілком закономірно, що для називання специфічних лінгвістичних одиниць використано інтернаціональні терміни. Інтеграційні процеси в науці, високий рівень розвитку лінгвістичних досліджень у країнах Західної Європи неминує спричиняє поширення в країнах з нижчим рівнем розвитку науки вже узвичаєної європейської термінології. Однак праці сучасних українських синтаксистів засвідчують їхнє намагання українізувати терміносистему семантичної структури речення. Наприклад, О. Г. Межов у змісті монографії “Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць” подає класифікацію предикатів на основі іншомовних термінів: *акціональні предикати*, *процесуальні предикати*, *стативні предикати*, *квалітативні предикати*, *квантитативні предикати* [9, с. 3], проте безпосередньо в роботі паралельно із цими термінами використовує українськомовні відповідники, пор.: *акціональні предикати* – *предикати дії*, *стативні предикати* – *предикати стану*, *квалітативні предикати* – *предикати якості*, *квантитативні предикати* – *предикати кількості*. З одного боку, уживання українськомовних відповідників породжує розхитування базового термінологічного інструментарію, а з другого – сприяє розвитку національної термінології. Попри те, що термін у формі узгодженого словосполучення (*акціональний предикат*, *квантитативний предикат*) видається компактнішим і гармонійнішим за звучанням, українські відповідники, побудовані на основі прилягання, є зручнішими для подальшого семантичного поділу предикатів, пор: *предикати дії*: *предикати конкретної фізичної дії*, *предикати розумової діяльності*, *предикати мовленнєвої діяльності*; *предикати кількості*: *предикати означеної*

кількості, предикати неозначеної кількості, предикати приблизної кількості, предикати розподільної кількості та ін. Незважаючи на певний відтінок розмовності, неофіційності, питомі українські назви предикатів конкретніші, мають достатній потенціал для побудови нових термінів та встановлення парадигмальних зв'язків з іншими компонентами синтаксичної терміносистеми. Характерно, що деякі російські мовознавці також надають перевагу рідномовним термінам-відповідникам, не боячись їхньої “ненауковості” чи розмовного забарвлення. Наприклад, Ю. С. Степанов у своїй класифікації предикатів виділяє 10 їхніх різновидів: сутності, якості, відношення, місця, часу, положення, володіння, стану [17, с. 121]. В українському мовознавстві питомі назви предикатів у своїх дослідженнях використовують І. Р. Вихованець [1, с. 93–111], Н. В. Кавера [5, с. 1], Н. М. Попович [15, с. 1, 6, 9], К. О. Косенко [7, с. 607], Л. М. Коваль [6, с. 180, 195, 207, 226] та ін. Отже, питомі назви предикатів набувають дедалі більшого поширення в наукових працях з української граматики, поступово витісняючи запозичені назви.

Крім назв предикатів, у дослідженнях із семантичного синтаксису трапляються й інші семантично не вмотивовані терміни іншомовного походження, що мають значно природніші відповідники, утворені на ґрунті української мови, пор.: *біпредикатний – двопредикатний; семантико-синтаксичний корелят – семантико-синтаксичний відповідник; корелятивність – співвіднесеність, значення оптативності – значення бажаності; екзистенційні речення – буттєві речення; посесивні відношення – відношення належності, володіння; експлікація предиката – вираження предиката; бенефактивний стан – стан володіння; амбієнтний стан – стан середовища, імпліцитний предикат – неявний предикат, біфуркація значення – роздвоєння значення* та ін. Цілком очевидно, що іншомовні терміни нерідко затемнюють зміст і ускладнюють сприйняття наукового матеріалу, потребують пояснення зрозумілими мовними засобами.

Переважно термінами іншомовного походження послуговуються представники вітчизняного комунікативно-прагматичного синтаксису. Для означення синтаксичних одиниць за метою висловлення вони використовують терміни, уведені в науковий обіг засновником теорії комунікативних актів Дж. Остіном, пор.: *вердиктив, екзерситив, комісив, бехабітив, експозитив* [12, с. 119], або терміни, запроваджені теоретиком інтенційності Дж. Серлем: *асертив, директив, комісив, експресив, декларатив* та ін. [16, с. 170]. Безперечно, цілком логічно й умотивовано вивчати комунікативні процеси за допомогою термінологічного інструментарію засновників цього напрямку в мовознавстві. Їхні терміни можна вважати базовими, загальновідомими. Крім того, вони вже стали інтернаціональними, а тому забезпечують точність і змістову ідентичність позначуваних комунікативних одиниць. Проте названі терміни семантично непрозорі, мають незвичне звучання для українськомовного середовища. У зв'язку із цим деякі вітчизняні науковці намагаються українізувати такі терміни, наблизити їх до українськомовного сприймача. Здебільшого автори лише тлумачать незрозумілі іншомовні терміни, пояснюючи, що *менасив* – це висловлення з інтенцією погрози, *директив* – спонукальне висловлення, а *квастив* – питальне [3, с. 460]. Відомі спроби більш послідовного переходу на українськомовну термінологію. Наприклад, С. Т. Шабат-Савка, досліджуючи категорію комунікативної інтенції, називає всі види інтенцій українськими віддієслівними іменниками, пор.: *інтенція прохання, інтенція вмовляння, інтенція випрошування, інтенція благання, інтенція моління, інтенція поради, інтенція застереження, інтенція втішання, інтенція заклику* та ін. [19, с. 162–171]. Як видно з наведених прикладів, питомі іменники точніше й повніше передають специфіку позначуваних інтенцій. Попри дещо розмовне, начебто ненаукове звучання, вони доступні, зрозумілі й переконливі для сприймачів. На жаль, іншомовним відповідникам нерідко надають перевагу саме через їхню звукову незвичність, яку хибно асоціюють зі “справжньою науковістю” та “глибиною” аналізу. Проте глибину наукової праці потрібно розвивати на ідейному рівні,

а не на термінологічному. Термінологічний інструментарій має бути легким і доступним для користувачів. Більшою мірою для цього підходять питомі слова, хоч, безперечно, термінологічний характер питомих назв комунікативних одиниць та інтенцій ще має бути підкріплений ширшою практикою їх уживання в наукових працях.

Певною вадою питомих синтаксичних термінів є складність їхньої структури, оскільки для точного відтворення позначуваного поняття доводиться використовувати словосполучення: *директив – спонукальне висловлення, квестив – питальне висловлення* тощо. З іншого боку, для сучасної науки загалом характерне збільшення кількості багатокомпонентних термінів. За підрахунками дослідників, вони становлять “понад 70 % термінів у різних термінологічних системах” [13, с. 138]. Їх вирізняє високий ступінь семантичної точності та деталізації наукового поняття.

Непрозора термінологія іншомовного походження, на жаль, переважає в галузі стилістичного синтаксису. На позначення стилістичних прийомів та конструкцій використовують здебільшого терміни грецького походження (пор.: *анафора, епіфора, ампліфікація, епанафора, антитеза, еліпс, плеоназм, паралелізм, асидентон, період, клімакс*), рідше – терміни латинської мови (*градація, інверсія, атракція*). Усталенню цих термінів посприяло їхнє давнє походження, тривалий час їх уживання, загальновідомість, міжмовний характер. Істотними вадами є лише їхня семантична непрозорість та невмотивованість з погляду тих, хто не знає грецької та латинської мов. До деяких із названих термінів дібрано більш-менш адекватні українськомовні відповідники (пор.: *антитеза – протиставлення, еліпс – опущення, вилучення, плеоназм – надлишковість, асидентон – безсполучниковість, анафора – єдинопочаток*), інші – передають описово, пор.: *інверсія – зворотний порядок слів, ампліфікація – нагромадження однорідних елементів*. Українські відповідники, які за своєю суттю є кальками, попри семантичну точність, зрозумілість, компактність та звукову прийнятність не набули статусу рівноправних термінів-синонімів. Цьому перешкоджає, очевидно, тривала традиція використання термінів іншомовного походження, протидіяти якій можна лише практикою вживання. Проте автори навчальної літератури охочіше послуговуються класичною іншомовною термінологією. Відомі лише поодинокі спроби використання в підручниках українськомовних відповідників як базових термінів. Наприклад, частини періоду (особливої синтаксичної конструкції), що їх традиційно називають термінами грецького походження *протазис* і *апозис* [8, с. 362], О. Д. Пономарів послідовно кваліфікує як *засновок* і *висновок* [14, с. 229]. Ці слова цілком заслуговують на статус вдалих питомих термінів, оскільки вони чітко відображають змістову специфіку частин періоду, не мають жодних небажаних семантичних чи стилістичних відтінків. Варто відзначити, що питомі терміни *засновок* і *висновок* за мотиваційною ознакою істотно відрізняються від термінів грецького походження *протазис* і *апозис*, оскільки останні відбивають інтонаційні особливості періоду: *протазис* у перекладі з грецької означає “підвищення”, а *апозис* – “зниження” (ідеться про підвищення й зниження тону мовлення), а вжиті в підручнику О. Д. Пономарева терміни *засновок* і *висновок* віддзеркалюють змістові особливості частин періоду. Отже, запропоновані терміни є навіть не кальками, а цілком самобутніми, зручними термінологічними назвами.

Основними критеріями вдалого терміна вважають 1) ступінь його поширення; 2) прозорість; 3) умотивованість; 4) усталеність; 5) репрезентативність; 6) кодифікованість; 7) ступінь регулярності семантико-парадигмальних внутрішньотермінологічних системних зв'язків і відношень [2, с. 17]. Проаналізовані питомі синтаксичні терміни-новотвори відповідають багатьом з названих критеріїв: вони семантично прозорі, умотивовані, звичні з погляду мовленнєвої практики, легко вступають у внутрішньосистемні зв'язки з термінами-гіпонімами й термінами-гіперонімами. Їх потрібно лише узвичаїти в термінологічному вжитку та зафіксувати в термінологічних словниках. Досягти цього можна лише системним використанням створених

питомих українських термінів у наукових працях, уведенням їх до навчальної літератури та лексикографічних видань. Безперечно, це тривалий процес, який потребує належної підтримки з боку науковців, не байдужих до розбудови української національної термінології.

Характерне для сучасного українського термінологічного вжитку паралельне функціонування новітніх термінів, створених на основі питомої лексики, та їхніх усталених термінів-відповідників іншомовного походження, засвідчує природний процес пошуку найоптимальніших синтаксичних термінів та відкриває перспективи для розвитку української лінгвістичної термінології на національній мовній основі.

Література

1. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / Іван Романович Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.
2. Загнітко А. Доцентрово-відцентрові тенденції в сучасній українській термінології синтаксису / Анатолій Загнітко // Українська термінологія і сучасність. – Київ. – 2007. – Вип. VII. – С. 12–18.
3. Загнітко А. П. Теоретична граматики сучасної української мови: Морфологія. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : Бао, 2011. – 992 с.
4. Захарчин В. В. Українська мовознавча термінологія кінця XIX – початку XX століття : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 “Українська мова” / В. В. Захарчин. – К., 1995. – 26 с.
5. Кавера Н. В. Семантична типологія предикатів стану : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Н. В. Кавера. – К., 2008. – 24 с.
6. Коваль Л. М. Семантико-синтаксична основа головного компонента односкладних речень в українській мові : [монографія] / Л. М. Коваль. – Вінниця : Нілан-ЛТД, 2015. – 316 с.
7. Косенко К. О. Предикати входження / невходження і дієслівні зв'язки / К. О. Косенко // Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство: Міжвуз. зб. наук. ст. – 2009. – Вип. XXI. – С. 607–612.
8. Мацько Л. І. Стилїстика української мови : [підручник] / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько. – К. : Вища шк., 2003. – 462 с.
9. Межов О. Г. Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення : [монографія] / О. Г. Межов. – Луцьк : Вежа, 2007. – 183 с.
10. Москаленко Н. А. Нарис історії української граматичної термінології / Н. А. Москаленко. – К. : Рад. школа, 1959. – 224 с.
11. Огієнко І. І. Українська граматична термінологія: Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її / І. І. Огієнко. – К. : Друк. 1-ої Київ. друк. спілки, 1908. – 79 с.
12. Остин Дж. Слово как действие / Джон Остин // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1986. – Вип. XVII. – С. 22–129.
13. Панько Т. І. Українське термінознавство / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів : Світ, 1994. – С. 143–159.
14. Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови : [підручник] / О. Д. Пономарів. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2000. – 248 с.
15. Попович Н. М. Синтаксична структура речень з числівниковим компонентом у сучасній українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Н. М. Попович. – К., 2002. – 19 с.
16. Серль Дж. Р. Косвенные речевые акты / Джон Роджерс Серль // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1986. – Вип. XVII. – С. 195–222.
17. Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения / Ю.С. Степанов. – М. : Наука, 1981. – 360 с.
18. Чернобров Ю. А. Синтаксичний термін як об'єкт дослідження в українському історичному термінознавстві / Ю. А. Чернобров // Термінологічний вісник. – 2013. – Вип. 2 (1). – С. 122–128.
19. Шабат-Савка С.Т. Категорія комунікативної інтенції в українській мові : [монографія] / С. Т. Шабат-Савка. – Чернівці : Букрек, 2014. – 411 с.